

DOI: 10.18523/2617-9067.2024.7.70-83

УДК 316.442:37.014]:355.01

Артем Закотюк, Світлана Оксамитна

ОСНОВНІ КАНАЛИ ТА НАСЛІДКИ ВПЛИВУ ВІЙНИ НА ОСВІТНЮ НЕРІВНІСТЬ У СУСПІЛЬСТВІ

У вітчизняній соціології відкривається нова, тяжка і трагічна дослідницька сторінка – детальне вивчення різноманітних за суттю, проявом, інтенсивністю та тривалістю впливів російсько-української війни на всі сфери життя українського суспільства, його соціальну структуру, інституційні трансформації, економічні спроможності, політичну організацію, а також повсякденне життя громадян. Невіддільною складовою частиною як інституційного устрою суспільства, так і повсякденного життя громадян є сфера освіти з притаманною їй та постійно відтворюваною освітньою нерівністю. Широкомасштабна війна за своїм потенціалом здатна швидко та на довгий період часу порушити соціальний порядок і змінити усталені форми соціальної нерівності в суспільстві, зокрема в освіті, нерівномірно розподіляючи стратифіковані негативні ефекти. У статті узагальнено результати досліджень у різних країнах, які пережили коротко- чи довготривалі періоди міжнародних чи громадянських війн. На підставі аналізу цих досліджень ідентифіковано основні канали впливу війни на освітню нерівність та відповідні коротко- й довгострокові ефекти війни. Виокремлено сім основних прямих і непрямих каналів впливу війни на освітню нерівність. Через канали впливу формуються коротко- та довгострокові ефекти на освітні здобутки дітей, які набувають форми стратифікованих освітніх втрат, зменшення сімейних видатків на освіту, а також втрат у майбутніх позитивних доходах індивідів.

Ключові слова: соціальна нерівність, освітня нерівність, освітні втрати, війна, канали впливу, ефекти війни, гендерна диференціація ефектів.

Повномасштабна військова агресія Росії проти України триває вже третій рік, спричиняючи жахливі руйнування наших міст і сіл, окупацію значної території країни, численні жертви серед військових і цивільних, мільйони внутрішньо і зовнішньо переміщених людей. З початком широкомасштабних бойових дій освітня інфраструктура України зазнала чи не найбільших руйнувань з часів Другої світової війни. Найбільше постраждали заклади шкільної та дошкільної освіти, багато з них було пошкоджено або знищено. Велика частка сімей разом з дітьми була змушена здійснити внутрішнє або зовнішнє переміщення, тим самим на якийсь час перервавши й можливості для навчання дітей. Відновлення навчального процесу відбувалося у змішаному форматі, однак вже в умовах систематичних обстрілів, повітряних тривог, тривалого перебування в укриттях,

а отже більшого стресу. Воєнні дії та регулярні обстріли всієї території країни позбавили понад 25 % дітей можливості повноцінно навчатися (Павленко & Дроздова, 2024). Війна не лише посилила попередню кризу в українській системі освіти, яка утворилася через пандемію COVID-19, а й сформувала абсолютно нові, не схожі на попередні, виклики, пов'язані з організацією та забезпеченням навчального процесу в умовах бойових дій, обстрілів та знищення освітньої інфраструктури.

Результати попередніх досліджень впливу війни та військових конфліктів на освітню нерівність у різних країнах свідчать, що через різноманітні канали війна здатна суттєво поглиблювати освітні втрати та нерівність в освіті, здійснюючи коротко- та довгострокові ефекти на освітні здобутки, а також на тривалість

та умови навчання дітей. Зауважимо, що термін «освітні втрати» означає «поєднання погіршення знань, які з часом забуваються, та втрачених знань, які учні могли б здобути за звичайний рік навчання, якби закриття шкіл не відбулося» (Angrist et al., 2021). Вітчизняна соціологія не має досвіду дослідження подібних явищ і процесів. Друга світова війна та її наслідки залишилися в далекому минулому, а сама соціологія в Україні набула повноцінного розвитку тільки в період мирної незалежності.

На основі статистичних даних і результатів емпіричних досліджень протягом останніх десятиліть склалось уявлення про стан освітньої нерівності в українському суспільстві як нерівності результатів, тобто розподілу дорослого населення між різними рівнями освіти, та нерівності можливостей, тобто залежності освітніх здобутків від чинників соціального походження (соціально-класової належності батьків, їхнього освітнього статусу), місця проживання, типу освітнього закладу тощо (Оксамитна, 2011, 2014, 2015; Оксамитна & Хоменко, 2017; Oksamytna, 2020; Самохін & Когут, 2017). Приєднання України до міжнародного дослідницького проекту PISA (Programme for International Student Assessment) щодо читацької, математичної та природничої грамотності 15-річних школярів дало змогу виявити ґрунтовні емпіричні підтвердження наявності суттєвої нерівності освітніх здобутків школярів залежно від низки чинників, як-от соціальне походження, місце проживання, тип освітнього закладу тощо (Національний звіт, 2019). Проведення другого дослідження PISA восени 2022 року уможливило виявлення тенденцій освітньої нерівності після повномасштабного вторгнення. За отриманими даними, освітні втрати серед дітей із 17 регіонів України та м. Києва становлять 0,5 року з математики, 0,8 року з природничо-наукових дисциплін та 1,8 року з читання (Національний звіт, 2023).

Попри те що вже вдалося виявити певні освітні втрати завдяки цим даним, ми перебуваємо тільки на початку тривалого шляху розуміння того, як і наскільки глибоко повномасштабна війна здатна змінювати ті чи інші форми соціальної нерівності в суспільстві, зокрема нерівності освітньої. Почати варто з виявлення та узагальнення досвіду й результатів тих нечисленних досліджень у різних країнах, які пережили коротко- чи довготривалі періоди міжнародних чи громадянських війн. Ці дослідження уможливили ідентифікацію основних каналів впливу війни на освітню нерівність та відповідних коротко- й довгострокових ефектів війни.

Мета цієї статті полягає в представленні узагальненого аналітичного бачення того, як саме і наскільки війна може поглиблювати освітню нерівність у суспільстві, відповівши на питання щодо ідентифікації прямих і непрямих каналів впливу війни та емпірично підтверджених коротко- й довгострокових ефектів війни на освітню нерівність.

Визначення та типізація каналів впливу війни на освітню нерівність у суспільстві

Будь-яка війна призводить до низки негативних соціально-економічних наслідків, до загибелі великої кількості людей, як військових, так і цивільних, різкого погіршення демографічних показників, зокрема суттєвого перевищення смертності над народжуваністю (Опендабот, 2024, 5 серпня), руйнування соціальної, житлової та економічної інфраструктури, вимушеного внутрішнього та зовнішнього переміщення мільйонів людей тощо. У контексті з'ясування причин та наслідків війни дослідники насамперед намагалися відповісти на питання, яку роль відіграє соціальна нерівність у збільшенні чи зменшенні ймовірності початку війни в країні. Оскільки міжнародні війни після закінчення Другої світової – це доволі рідкісні явища, подібні дослідження проводилися здебільшого в контексті громадянських війн. Зазвичай попередні дослідження фокусувалися на перевірці такої гіпотези: що вищий рівень економічної нерівності в суспільстві, то вища ймовірність початку війни в країні. Цю гіпотезу загалом наразі не підтверджено (Fearon & Laitin, 2003; Collier & Hoeffler, 2004; Bircan et al., 2010). Однак було виявлено значущі ефекти глибини нерівності в суспільстві на ризики початку громадянської війни, зокрема рівня економічної, етнічної чи освітньої поляризації окремих соціальних груп та прошарків суспільства (Østby, 2008; Bircan et al., 2010; Omoeva & Buckner, 2015).

Це дослідження базується на оберненій перспективі трактування зв'язку між нерівністю і війною, яка полягає в аналізі того, як явище війни посилює нерівність у суспільстві, у нашому випадку – нерівність в освіті. У статті вжито термін «війна», який охоплює як громадянські, так і міжнародні війни. Ґрунтовна емпірична перевірка подібного зв'язку стала можлива завдяки поступовій появі з кінця ХХ століття так званих мікрорівня, які збирали за допомогою окремих досліджень чи переписів населення серед індивідів та домогосподарств, які мали досвід життя під час та після війни в різних країнах

світу. Збирати подібні дані в охоплених війною країнах під час розгортання бойових дій та різкого порушення соціального порядку дуже складно або неможливо, тому це ускладнює для соціологів завдання емпірично верифікувати гіпотетичні зв'язки між війною та освітньою нерівністю.

До появи достатньої кількості подібних даних дослідники поклалися здебільшого на макрорівневі дані, які збираються в межах таких проєктів, як UCDP/PRIO Armed Conflict Dataset, Uppsala Conflict Data Program, The Correlates of War Dataset та ін. (Lai & Thyne, 2007; Bircan et al., 2010; Omoeva et al., 2016). На основі цих та інших баз даних макрорівня, особливо поєднуючи їх із базами даних мікрорівня, дослідники мали змогу перевірити залежність макропоказників нерівності (наприклад, коефіцієнт Джині) від того, чи була в цих країнах війна, скільки вона тривала, якої інтенсивності тощо. Дослідження впливу війни на освітню нерівність залишається доволі новою та малодослідженою тематикою в соціології загалом і зовсім невідомим дослідницьким аспектом вітчизняної соціології.

Війна – це явище, яке повністю перериває узвичаєний процес здобуття різних рівнів освіти в суспільстві. Спричинені війною насильство та руйнування зумовлюють переривання освіти (*disruption of education*) – будь-які процеси та чинники, які перешкоджають організації та підтримці узвичаєного навчального процесу і негативно впливають на освітні здобутки дітей. Процеси переривання освіти дуже сильно варіюються за своєю інтенсивністю залежно від регіону країни, типу місцевості (сільська чи міська), характеру бойових дій, військової тактики воюючих сторін та низки інших чинників. Унаслідок цього вплив війни на освіту нерівномірно розподіляється серед населення: «руйнівний характер війни часто змінює соціальну структуру країни, і ці зміни можуть систематично впливати на одних більше, ніж на інших» (Omoeva et al., 2016, p. 6; Justino, 2016). Основне теоретичне припущення, на якому базуються дослідження впливу війни на освітню нерівність, полягає в тому, що негативні наслідки війни «непропорційно лягають на плечі й без того неблагополучних соціальних груп, і як наслідок нерівність зростає» (Omoeva et al., 2016, p. 6).

З основних знахідок попередніх досліджень того, як війна впливає на освітні здобутки та траєкторії дітей, можна виокремити такі: 1) війна призводить до зменшення відвідуваності шкіл; 2) скорочується кількість років навчання, проведених у школі серед дітей; 3) діти

з охоплених війною територій здійснюють переходи між шкільними класами повільніше і з меншою ймовірністю завершують своє навчання (Justino, 2016). Окрім цих ефектів, дослідники Інституту статистики ЮНЕСКО додатково констатують, що в охоплених війною країнах зменшується частка населення із завершеною формальною шкільною освітою; знижується рівень грамотності населення, який відтворюється протягом тривалого часу, а також у багатьох країнах під час війни збільшуються попередні розриви між неблагополучними соціальними групами й прошарками та іншим населенням (UNESCO Institute for Statistics, 2011). Ці та інші ефекти, про які детальніше йтиметься нижче, переважно призводять до збільшення освітньої нерівності між дітьми, які походять з більш та менш забезпечених прошарків суспільства.

З огляду на згадану вище багатомірність явища війни, в соціології одним із підходів до дослідження впливу війни на освітню нерівність є виокремлення каналів впливу війни та їх поділ на прямі й непрямі. Одне з основних теоретичних припущень щодо відтворення освітньої нерівності в суспільстві сформульоване в межах підходу соціального та культурного відтворення (Bourdieu, 1986; Бурдьє & Пассрон, 2007): діти з непривілейованих прошарків суспільства, тобто невисокого соціально-економічного походження, мають у своєму розпорядженні менше економічного, соціального та насамперед культурного капіталів, які б дали їм змогу компенсувати освітні втрати, спричинені перериванням освіти, порівняно з іншими дітьми, що позначається на їхніх освітніх траєкторіях. Більші освітні втрати зазвичай накопичуються в дітей низького соціально-економічного походження, як уже демонструє досвід закриття шкіл під час пандемії (Бичко та ін., 2022; Engzell et al., 2021; Hevia et al., 2021; Moscoviz & Evans, 2022), і в подальшому з короткострокових ефектів можуть трансформуватися в довгострокові в контексті зменшення позитивних доходів, ймовірності працевлаштування, а також потенційного зменшення шансів здійснити висхідну освітню та класову мобільність (як приклад див. Maas & Settersten, 1999).

Прямі канали. Як прямі канали впливу війни на освіту розглядають безпосередній вплив через спричинені бойовими діями руйнування та насильство.

1. *Заклади освіти та інша соціальна інфраструктура під час війни зазнають руйнувань через прицільні або випадкові обстріли з артилерії чи авіації, що може бути елементом тактики ведення бойових дій противника.*

За даними Міністерства освіти і науки України, на кінець 2023/2024 навчального року через обстріли російськими військами було пошкоджено 3798 закладів освіти, з яких 365 було повністю зруйновано. Відновлення пошкоджених або зруйнованих закладів освіти є довготривалим процесом і потребує значних фінансових ресурсів, яких зазвичай недостатньо в охопленій війною країні. Цей аспект, а також небезпека для життя дітей та педагогів через перебування в школі суттєво обмежують доступ дітей до повноцінного навчання.

2. *Можлива загибель, переміщення педагогів або їхній рекрутинг до збройних сил країни.*

Докази з різних країн, охоплених війною, свідчать про те, що дуже часто вчителів розстрілюють або викрадають, адже «вчителі та школи є видимими символами присутності держави, і вчителів часто сприймають як лідерів у своїй громаді, що робить їх легкими і видимими мішенями для насильства з боку озброєних груп, які прагнуть контролювати населення і території» (Justino, 2016, p. 79; UNESCO Institute for Statistics, 2011). Деякі педагоги долучаються до збройних сил або ж переміщуються в межах країни чи за кордон (UNESCO Institute for Statistics, 2011).

Відомо про численні випадки залякування та викрадення російськими військами та спеціальними службами педагогів на окупованих територіях України. Також у різних, особливо прифронтових, регіонах загострюється потреба в педагогічних працівниках. Як наслідок, нестача кваліфікованих педагогічних працівників впливає як на якість, так і на тривалість навчання дітей, особливо в наближених до фронту регіонах країни.

3. *З початком війни зменшуються державні видатки на освіту.*

Під час війни найбільшу частку видатків із бюджету держава виділяє на підтримку інституту армії та ведення бойових дій. Збільшення видатків на армію інколи відбувається за рахунок інших соціальних сфер, як-от освіта та охорона здоров'я. Зменшення величини державних видатків на освіту характерне для менш економічно розвинених країн, охоплених війною (Lai & Thyne, 2007). У макроекономіці подібне явище називають моделлю «зброя або масло» (*Guns or butter model*), де зброя означає видатки на армію, а масло – на соціальні сфери, і останнє суттєво скорочується під час війни як елемент економічної політики уряду. Оскільки війна супроводжується суттєвими прямими та непрямыми економічними збитками для країни та підриває спроможність держави надавати соціальні послуги, недофінансування

послаблює ефективність освітньої інституції в реагуванні на руйнування освітньої інфраструктури і загалом в організації та підтримці навчального процесу в умовах війни.

4. *Прямим каналом посилення нерівності в освіті через війну є масове внутрішнє та зовнішнє переміщення людей із регіонів, де відбуваються бойові зіткнення, які були окуповані чи є високий ризик окупації території, або навіть з регіонів, не охоплених війною.*

Негативний вплив переміщення на рівень освіти та зменшення сімейних видатків на освіту дітей емпірично підтверджено, наприклад, у контексті Боснійської війни 1991–1995 рр. (Eder, 2014; Efendic et al., 2022). Через обмежене фінансування освіти та руйнування інфраструктури масове внутрішнє переміщення людей може створити надмірне навантаження на систему освіти регіонів, які приймають біженців, що також може вплинути на якість і частоту навчання дітей.

В Україні, за даними ООН на лютий 2023 р., кількість внутрішньо переміщених осіб становила 5,4 млн людей, тоді як зовнішньо переміщених осіб – 8,1 млн людей (United Nations, 2023). Велика кількість переміщених осіб в Україні – це поки що малодосліджена категорія, яка потребує окремих досліджень щодо впливу переміщення на освітні здобутки та траєкторії дітей, а також на сімейні видатки на освіту тощо.

5. *Перерозподіл влади та багатства в економіці й державі внаслідок війни.*

Механізми перерозподілу в економіці через війну детальніше розглядає К. Біркан з колегами (Bircan et al., 2010), однак у контексті радше економічної нерівності, а не освітньої, тоді як П. Юстіно вказує на те, як «військові конфлікти можуть призвести до появи нових форм суспільного устрою та політичних структур, які неодмінно принесуть користь одним групам на шкоду іншим» у контексті надання освіти населенню (Justino, 2016, p. 79; 2012). На загарбаних росіянами територіях України окупаційна адміністрація реорганізувала систему освіти громад на основі російської освітньої програми та унеможливила використання української мови в навчальному процесі. Це є поширеним прикладом перерозподілу влади внаслідок війни та встановлення горизонтальної освітньої поляризації певних соціальних груп чи прошарків, які можуть становити загрозу для сторони, що захопила територію. Найяскравіший вияв освітньої поляризації має під час війн, коли протистоять декілька етнічних груп, для яких освіта є інструментом власного етнічного відтворення та контролю за населенням.

Отже, війна через прямі канали впливу за допомогою руйнувань і насильства підриває спроможність інституту освіти виконувати свої функції так званого великого вирівнювача можливостей (*great equalizer*) у суспільстві на противагу функції відтворення і закріплення нерівності (*great perpetuator*). Внаслідок стратифікації негативних ефектів війни на освітні здобутки, можливості та траєкторії дітей і підлітків, а також повного або суттєвого обмеження доступу до повноцінної освіти відбувається поглиблення освітньої нерівності в суспільстві. Однак прямі канали можуть бути лише вершиною айсберга процесу посилення нерівності в освіті через війну, який базується на прихованих, опосередкованих, або ж непрямих каналах.

Непрямі канали. Прямі канали здебільшого уможливають опис процесів поглиблення нерівності з погляду макровпливів війни на систему освіти країни (руйнування інфраструктури, брак педагогів, зменшення видатків на освіту, масове переміщення людей, перерозподіл влади і багатства). Непрямі канали дають змогу описати процеси, які відбуваються переважно на мікрорівні та безпосередньо стосуються освіти дітей.

1. *Війна погіршує економічне становище сімей, збільшує рівень бідності серед населення, і це впливає на участь домогосподарств в освітньому процесі.*

Війна суттєво або повністю обмежує можливість для економічної діяльності людей, знижує їхню купівельну спроможність, обмежує доступ до соціальних благ та послуг, руйнує матеріальні активи домогосподарств, що погіршує їхнє матеріальне становище (Justino, 2012, 2016). У сім'ях змінюються пріоритети, освіта дітей може відійти на другий план порівняно, наприклад, із фізичним виживанням та задоволенням базових потреб сім'ї. За даними Світового банку, кількість українців, які живуть за межею бідності, зросла на 1,8 млн осіб з 2020 р. і нині становить близько 29 % від усього населення країни (Слово і діло, 2024, 31 травня).

Процес зміни пріоритетів можна пояснити теорією раціональної дії, за якою «батьки і діти діють раціонально, вибираючи між різними варіантами здобуття освіти, доступними для них на основі оцінювання затрат і вигод, наявних ресурсів та ймовірності досягнення успіху» (Оксамитна, 2011, с. 62). З огляду на припущення про раціональність, одним із проявів процесу зміни пріоритетів є повне або часткове переривання освіти дітей та залучення їх до економічної діяльності для здобуття ресурсів для прожиття сім'ї. Перебуваючи у скрутному становищі, сім'ї можуть переосмислювати економічну

цінність повернень інвестицій в освіту дітей в умовах, коли під час війни економіка, зокрема ринок, зазнають руйнувань; зменшуються можливості працевлаштування на кваліфіковані позиції, які потребують вищих рівнів освіти; у батьків немає ресурсів для сімейних видатків на освіту дітей та часу для участі в навчанні своєї дитини (Justino, 2012; Eder, 2014). У результаті переоцінки затрат і вигод в умовах невизначеності та матеріальної скрути для сім'ї може виявитися набагато кращим зменшити інвестиції або взагалі не інвестувати в освіту дітей, а допомогти їм якнайшвидше вийти на ринок праці. Особливо це стає релевантним, коли гине або помирає один із основних годувальників у сім'ї.

2. *Негативні ефекти, пов'язані з погіршенням фізичного та психічного здоров'я дітей, недоїданням, переживанням стресу, травми та відчуття незахищеності.*

В умовах обмеженого доступу до соціальних послуг і закладів охорони здоров'я негативні чинники здоров'я можуть опосередковано впливати на погіршення освітніх здобутків дітей та збільшення освітніх втрат. Адже хворі діти, які переживають стрес і недоїдають, мають гіршу концентрацію уваги та обмежену когнітивну спроможність, частіше пропускають заняття, вибувають зі школи тощо (Justino, 2016). Ці короткострокові ефекти, як уже зазначено вище, можуть перерости в довгострокові ефекти, пов'язані з майбутніми доходами та працевлаштуванням. Наприклад, А. Ічіно (Ichino) та Р. Вінтер-Ебмер (Winter-Ebmer) не відкидають один із потенційних каналів зменшення через 40 років після закінчення війни позитивних доходів покоління дітей з Німеччини та Австрії, навчання яких припало на Другу світову війну, причиною чого були освітні втрати, які додатково могли збільшуватися через психічні розлади та недоїдання дітей (Ichino & Winter-Ebmer, 2004). Однак у соціології емпіричні докази, які вказують на опосередкований зв'язок між війною, поганим здоров'ям та освітніми здобутками, поки що є доволі обмеженими, щоб підтвердити значущість і систематичність цього зв'язку.

П. Юстіно пропонує застосовувати інший допоміжний підхід і аналізувати канали в розрізі пропозиції та попиту на освіту, які підриваються війною (Justino, 2016). Прямі канали впливають на зменшення ефективності інститутів освіти та держави виконувати свої основні функції (пропозиція), а непрямі канали зменшують попит на освіту в межах домогосподарства, яке зазнало негативного впливу війни. Як наслідок, взаємно посилюючи один одного, прямі та непрямі канали

призводять до негативних ефектів, які стратифікуються та нерівномірно розподіляються серед населення, що в результаті призводить до поглиблення освітньої та потенційно до економічної нерівності в суспільстві.

Канали впливу можуть мати різну значущість у різних контекстах, деякі з них за певних умов можуть бути повністю нерелевантними. Тому з аналітичного погляду некоректно та складно наразі виокремити, які з цих каналів є більш або менш значущими в контексті поглиблення освітньої нерівності через війну. Дослідники зазначають, що значущість каналів переважно залежить від типу війни (громадянська чи міжнародна); регіону країни (чи охоплений бойовими діями); типу місцевості (сільська чи міська); тривалості

війни; інтенсивності війни (за кількістю жертв і руйнувань); характеру бойових дій; військової тактики воюючих сторін, а також від інших макро- та мікрочинників. На третьому році російсько-української війни в українському суспільстві повною мірою виявляються всі прямі канали поглиблення освітньої нерівності. Непрямі канали поки що важко достеменно верифікувати через відсутність достатньої кількості даних мікрорівня, але потенційно їх можна вважати такими, що роблять певний внесок у процес стратифікації в українському контексті.

Для наочного узагальнення на рисунку схематично подано описані вище канали впливу та інші згадані механізми процесу поглиблення освітньої нерівності через війну.

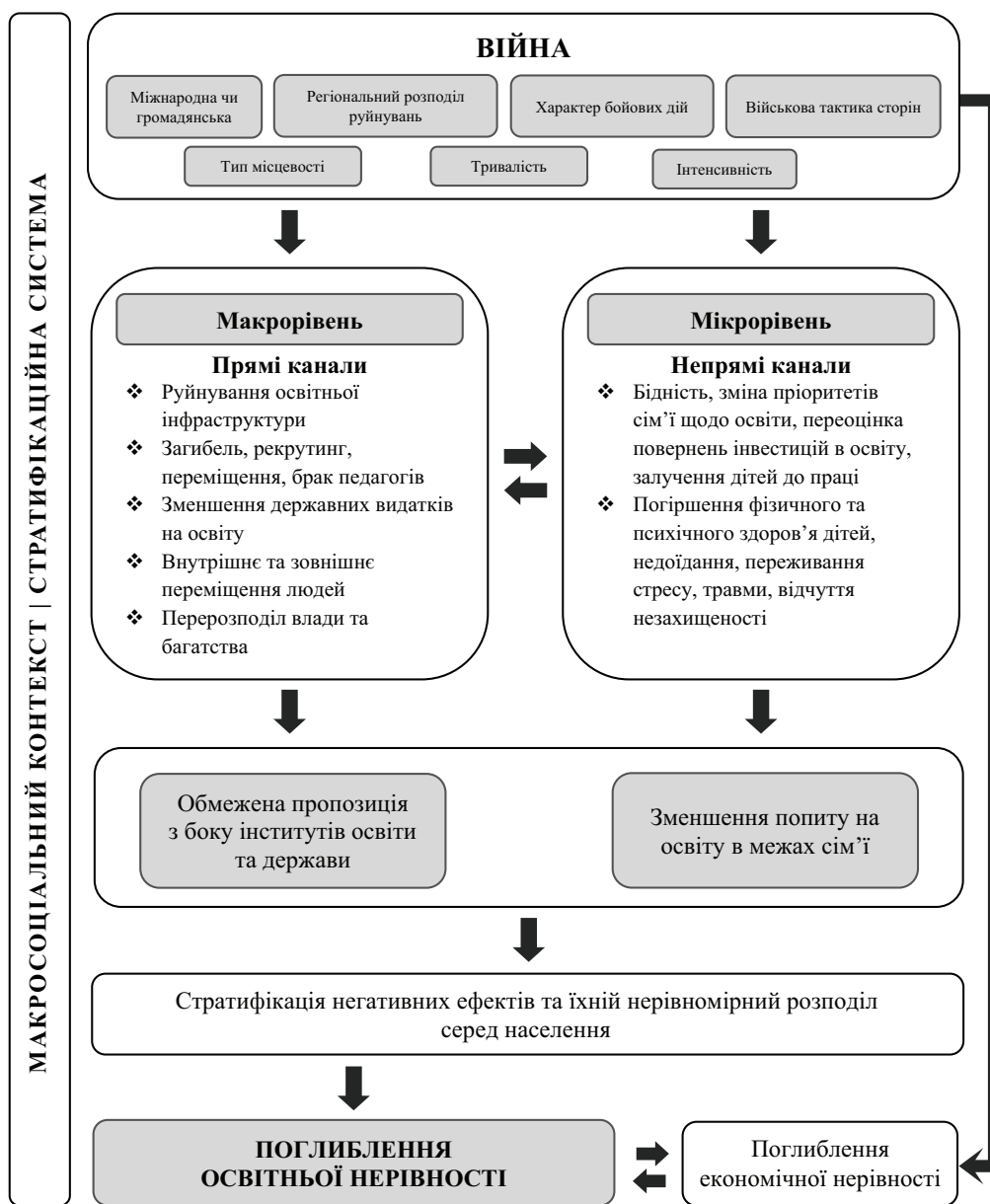

Рисунок. Схема каналів впливу війни на освітню нерівність у суспільстві

Коротко- та довгострокові ефекти війни на освітню нерівність у суспільстві

Виявлені вище механізми (див. рисунок) дають змогу виокремити гіпотетичні зв'язки між різними проявами війни та освітніми здобутками й можливостями дітей на макро- та мікrorівнях. У попередніх нечисленних емпіричних дослідженнях вдалося виявити окремі конкретні коротко- та довгострокові ефекти, які здійснює війна на нерівність в освіті і не тільки. Однак існує низка методологічних обмежень дослідження зв'язку війни та освіти. Більшість обмежень базуються на методологічній складності встановити причинно-наслідковий зв'язок між війною та освітньою нерівністю через багатовимірність явища війни, недоліки вибіркового сукупностей та складність збору емпіричних даних. Попри це, аби з достатньою впевненістю присвоїти причинно-наслідкову атрибуцію війни у формуванні тих чи інших ефектів, дослідники застосовують різні методики, зокрема використання проксі-змінних війни (*war variables*), які охоплюють різні виміри війни; порівняння країн, у яких (не) була війна, та порівняння вікових когорт, яких (не) охопила війна; проведення перевірок на фальсифікацію виявлених ефектів та ін.

У контексті короткострокових ефектів війни на освітню нерівність дослідники насамперед намагаються виявити, чи знизилися освітні здобутки дітей, навчання яких припало на період війни, наскільки значними є освітні втрати, зокрема за результатами навчальних тестів та кількістю завершених років навчання. Однією з перших у виявленні освітніх втрат унаслідок Другої світової війни стала робота 1948 р. та її продовження у 1951 р. данського психолога Адріана де Гроота (De Groot). Він одним із перших проілюстрував зниження через війну освітніх здобутків на прикладі результатів тестів на IQ серед нідерландських хлопців віком понад 13 років під час відбору до 4-річної промислової школи в Ейндховені. Гроот виявив різкий спад середніх показників тестів у 1944 та 1945 рр., які були найменш сприятливими для освіти під час німецької окупації Нідерландів (De Groot, 1948, 1951). З 1946 по 1950 р. відбулося поступове повернення результатів тестів до рівня довоєнних показників, що підтвердило гіпотезу Гроота про війну як основний чинник освітніх втрат серед нідерландських хлопців.

Серед останніх на сьогодні досліджень ефектів Другої світової війни відомою є праця А. Ічіно (Ichino) та Р. Вінтер-Ебмера (Winter-Ebmer), які виявили, що освітні втрати через війну серед вікової когорти дітей, які народилися у 1930–1939 рр.

в Австрії та Німеччині, становили в середньому 20 % від одного року навчання (Ichino & Winter-Ebmer, 2004). Ці втрати трохи більші серед дітей, чий батько не мав середньої освіти, тобто мав нижчий соціально-економічний статус. Також ті діти з Німеччини, чий батько брав участь у війні або загинув, мали більші освітні втрати, а саме 57 % від одного року навчання, і вони збільшувалися до 83 %, якщо дитина народилася у 1930–1939 рр. У довгостроковій перспективі через 40 років після війни втрати в доходах для німецької когорти 1930–1939 рр., які опосередковуються освітніми втратами через війну, становили 9,4–16,2 %, тоді як для австрійської когорти – 10,1 %. Втрати у ВВП на рівні 1980-х років становили для обох країн близько 0,8 % навіть через 40 років після війни (Ichino & Winter-Ebmer, 2004).

Як освітні втрати, так і втрати в доходах, були більші серед дітей із нижчим соціально-економічним статусом, що підтверджує тезу про те, що «війна наклала більше обмежень на малоосвічені, а отже, ймовірно, менш заможні сім'ї» (Ichino & Winter-Ebmer, 2004, р. 68). Вплив, виявлений у Німеччині та Австрії, не підтвердився у Швеції, Швейцарії та інших країнах, які не брали активної участі у війні або були нейтральними.

Дві інші праці, присвячені Другій світової війни, вказують на схожі ефекти. М. Акбулут-Юксель (Akbulut-Yuksel) на основі даних для німецького населення виявив у середньому освітні втрати на рівні 30 % від навчального року, вони збільшуються серед дітей, які мають батьків із нижчим рівнем освіти, та в регіонах із більшими руйнуваннями, а середні втрати в доходах серед чоловіків становлять 9 % (Akbulut-Yuksel, 2014). Зі свого боку І. Кестерніч (Kesternich) з колегами також виявили освітні втрати серед 11 європейських країн на рівні 30 % від навчального року та високу залежність величини освітніх втрат від соціально-економічного походження (Kesternich et al., 2014). Також дослідники з'ясували, що індивіди, які більше постраждали від війни, витрачали на третину навчального року більше часу для здійснення переходу на наступний рівень освіти, тоді як індивіди з низьким соціально-економічним становищем витрачали на половину навчального року більше часу, щоб здійснити освітній перехід (Kesternich et al., 2014).

Для детальнішого аналізу освітніх втрат під час громадянської війни на противагу міжнародній можна розглянути випадок 5-річної війни в Таджикистані (1992–1997 рр.), ґрунтовне дослідження ефектів якої провела О. Шемякіна (Shemyakina), асоційована професорка Школи економіки Технологічного інституту Джорджії. У результаті війни

освітні втрати серед дітей, які жили в регіонах, охоплених війною, становили 0,19–0,27 року навчання, тобто ця категорія дітей має менше закінчених років освіти. Окрім цього, діти частіше не завершували обов'язкову освіту (Shemyakina, 2011). Однак згодом до 2003 р. втрати тої вікової когорти дітей, які навчалися в школі, коли почалася війна, накопичилися до рівня 0,3 року навчання, тоді як освітні втрати дітей, які завершили шкільне навчання на момент початку війни, навпаки, скоротилися до 0,15 року (Shemyakina, 2011). Як наголошує О. Шемякіна, це вказує на те, що дітям загалом не вдалося «наздогнати», компенсувати освітні втрати в майбутньому, хоча дітям, які встигли закінчити школу, вдалося їх трохи скоротити. Окрім цього, виявлено значну гендерну диференціацію ефектів, а саме: дівчата, сім'ї яких постраждали від війни, набагато частіше за хлопців не вступали до школи, не завершували обов'язкову освіту та мали більші освітні втрати (нагадаємо, що йдеться про Таджикистан). Виявлені О. Шемякіною ефекти були більшими серед регіонів та сімей, які більше постраждали від війни, тобто мали значні руйнування матеріальних активів і/або пережили загибель батьків, а також концентрувалися серед бідніших домогосподарств.

Наведені вище результати досліджень підтверджують основні припущення щодо негативного впливу війни на освіту дітей, а саме: формування освітніх втрат та їхнє накопичення, нерівномірний розподіл з домінуванням серед дітей із неблагополучних прошарків суспільства, а також формування втрат у пожиттєвих доходах.

Одним із каналів впливу війни на нерівність в освіті є масове зовнішнє та внутрішнє переміщення людей, внаслідок якого в межах домогосподарства може суттєво змінюватися величина сімейних видатків на освіту та освітні здобутки дітей. Під час Боснійської війни 1991–1995 рр. близько 1,3–1,8 млн людей здійснили переміщення до інших країн чи регіонів (Eder, 2014). Дослідники виявили, що через 20 років після війни індивіди, які були змушені виїхати за кордон через війну, тобто біженці, мають на 13 % кращі освітні здобутки та вищі доходи, ніж індивіди, які не переміщувалися (Efendic et al., 2022). Дослідники пояснюють це більшою схильністю переміщених за кордон індивідів (переважно в європейські країни) інвестувати у вищу освіту, як наслідок – також збільшувалися пожиттєві доходи. Додатково було виявлено, що мешканці регіонів, які більше постраждали від війни, мають на 2,5 % менше доходів (Efendic et al., 2022). Це підтверджує попередню тезу про нерівномірний розподіл впливу війни на населення.

З іншого боку, результати дослідження К. Едера (Eder) щодо впливу переміщення на величину сімейних видатків на шкільну освіту вказують на більш негативні ефекти: батьки, які перемістилися з дітьми через війну, виділяють на 25–30 % менше видатків на шкільну освіту своїх дітей, ніж сім'ї, які не переміщувалися (Eder, 2014). Скорочення видатків збільшується, коли дитина переходить із початкової школи до середньої. Подібний ефект, за Едером, на третину пояснюється погіршенням матеріального становища сім'ї через війну та через вимушене переміщення: менші доходи домогосподарства, матеріальні активи сім'ї зазнали руйнувань тощо. Непрямий канал впливу війни, який стосується бідності, чітко описує механізм зменшення видатків на освіту через матеріальну скруту та зміну пріоритетів сім'ї, відчуття невизначеності, незахищеності тощо. Однак це тільки один із механізмів, який описує третину виявленого ефекту, і, як вказує Едер, потрібно емпірично виявляти інші механізми (Eder, 2014). Чинником, який міг би диференціювати результати цього дослідження, є аналітичне розмежування внутрішньо та зовнішньо переміщених індивідів, проте їх було об'єднано в одну категорію.

Одним із небагатьох досліджень динаміки рівня освітньої нерівності у воєнний та повоєнний періоди є праця К. Омоевої та колег (Omoeva et al., 2016). Вони використали й поєднали дані макро- та мікрорівня за період з 1946 по 2013 р. для 95 країн світу, проаналізувавши, як тривалість війни впливає на динаміку коефіцієнта Джині з освітньої нерівності. По-перше, дослідники виявили, що війна зменшує показник середніх років навчання у відібраних країнах на 1,5 % (Omoeva et al., 2016). По-друге, національний коефіцієнт Джині з освітньої нерівності зростає на 0,9 пункту зі 100, тобто збільшується на 2 % порівняно з середнім значенням коефіцієнта 45,4 для відібраних країн. У межах децильного коефіцієнта з освітньої нерівності для 10 % найбагатшого та 10 % найбіднішого населення в країнах показник збільшується на 1,3 пункту або на 5,4 % порівняно з середнім значенням 24 (Omoeva et al., 2016).

Відстежуючи часові тенденції щодо зменшення чи збільшення нерівності в освіті, дослідники виокремлювали етнічні та неетнічні війни.

Неетнічні війни мали невеликі та статистично незначущі ефекти на показники освітньої нерівності та середніх років навчання. Це можна пояснити невеликою часткою у вибірці війн, які не базувалися на етнічному конфлікті і яких після Другої світової війни було значно менше, ніж етнічних війн.

Етнічні війни мали ефекти, які зростали зі збільшенням тривалості війни (див. табл. 1). Найбільші ефекти були, якщо війна тривала понад 11 років. Ефекти на збільшення децильного коефіцієнта Джині з освітньої нерівності набагато більші за зміни показника національного коефіцієнта і починають збільшуватися, якщо війна триває понад 6 років. Це вказує на те, що війна значуще збільшує розриви, поглиблює нерівність в освіті між найбагатшими та найбіднішими прошарками суспільства.

Два з основних висновків Омоевої та колег, з огляду на динаміку освітньої нерівності в контексті війни, полягають у тому, що, по-перше, «війна посилює вже наявні рівні освітньої нерівності у суспільстві, а по-друге, хоча нерівність в освіті зменшується в повоєнні мирні роки, її рівень має тенденцію до виходу на плато або повільного зниження після війни і потенційно ніколи не досягає довоєнних значень, особливо після затяжної війни» (Omoeva et al., 2016, pp. 32–33).

З огляду на попередньо наведені ефекти та їхню стратифікованість, війна також посилює економічну нерівність у суспільстві, а саме збільшує коефіцієнт Джині за доходом на 1,6 пункту,

де найбільші ефекти формуються у разі довготривалої війни (2,23), а також у ранній післявоєнний період (2,77) (Bircan et al., 2010; див. табл. 2). Як вказують автори дослідження, економічна нерівність досягає максимуму в перші 5 післявоєнних років і має U-подібну форму зв'язку, за якого нерівність починає зменшуватися та досягати довоєнних показників тільки через 10 років після закінчення війни.

Ці емпіричні докази додатково підтверджують таке припущення: що довший період війни, то більші негативні ефекти на нерівність у суспільстві, а також те, що нерівність (освітня чи економічна) схильна зменшуватися в повоєнний період. Однак показники освітньої нерівності з меншою ймовірністю можуть повернутися до довоєнного рівня. Показники освітньої нерівності, які збільшилися через війну, є в'язкими, тобто не схильними різко зменшуватися, повертатися до довоєнного рівня після закінчення війни порівняно, наприклад, з економічною нерівністю.

У контексті ефектів та їхньої залежності від тривалості війни додатковим джерелом доказів є праця Б. Лая (Lai) та К. Тіна (Thyne), які детально дослідили зміни в державних видатках

Таблиця 1. Залежність показників освітньої нерівності та років навчання від тривалості війни на основі етнічного конфлікту

Тривалість етнічного конфлікту	Зміни в середньому значенні років навчання ($\bar{x} = 5,1$)	Зміни в національному коефіцієнті Джині з освітньої нерівності ($\bar{x} = 45,4$)	Зміни в децильному коефіцієнті Джині з освітньої нерівності ($\bar{x} = 24$)
1–5 років	+0,1 (2 %)	+1 (2,2 %)	0 (0 %)
6–10 років	0 (0 %)	+1 (2,2 %)	+2,3 (9,6 %)*
11–15 років	-0,11 (2,2 %)	+1,2 (2,6 %)*	+3,7 (15,4 %)*
>16 років	-0,95 (18,7 %)**	+2,2 (4,8 %)**	+5,3 (22 %)**
Загальні показники впливу війни	-0,07 (1,5 %)	+0,9 (2 %)*	+1,3 (5,5 %)**

Рівень статистичної значущості: * 0,1; ** 0,05.

Джерело: (Omoeva et al., 2016)

Таблиця 2. Показники економічної нерівності залежно від тривалості війни та післявоєнного періоду

		Зміни в коефіцієнті Джині
Тривалість війни	Менше ніж 5 років ($\bar{x} = 44,4$)	+1,15 (2,6 %)
	Понад 5 років ($\bar{x} = 48,9$)	+2,23 (4,5 %)*
Післявоєнний період	Ранній період: до 5 років ($\bar{x} = 47$)	+2,77 (5,9 %)**
	Пізній період: 5–10 років ($\bar{x} = 43,5$)	+1,53 (3,5 %)
Загальні показники	Настання війни ($\bar{x} = 46,9$)	+1,6 (3,4 %)*
	Післявоєнний період ($\bar{x} = 45,2$)	+2,1 (4,6 %)**

Рівень статистичної значущості: * 0,1; ** 0,05.

Джерело: (Bircan et al., 2010)

на освіту під час війни та їхню залежність від тривалості й інтенсивності бойових дій. Згідно з їхніми результатами, війна в країні призводить до зменшення державних видатків на освіту на 3,1–3,6 % протягом кожного року війни, причому в перший рік війни – на 11,3 %, тоді як на другому році – 1,4 % (Lai & Thyne, 2007). Побудовані моделі Лая та Тіна вказують на зменшення показників вступу до закладів освіти через війну на 1,6 % для початкової освіти; 1,9 % – середньої освіти; 3,2 % – вищої освіти. У разі зростання інтенсивності війни, а саме збільшення на 1000 загиблих людей за один рік війни, державні видатки на освіту зменшувалися на 2–2,7 %, а показники вступу зменшувалися на 1,4 % для початкової освіти, на 1,4–2 % – для середньої освіти та на 2,7–3,4 % – для вищої освіти (Lai & Thyne, 2007).

Ці результати вказують на те, що, по-перше, зі збільшенням тривалості війни поступово зменшуються державні видатки на освіту; по-друге, що інтенсивніша, кровопролитніша, з більшими руйнуваннями війна, то менші видатки та менші показники вступу до закладів освіти. Однак, як констатують дослідники, видатки на освіту зменшуються не через збільшення видатків на армію (модель «зброя або масло» не підтвердилася), а через зменшення спроможності інституту освіти та загалом держави виконувати свої функції в наданні соціальних послуг, як-от освіта, через руйнівний характер війни (Lai & Thyne, 2007).

Висновки

Очевидно, у вітчизняній соціології відкривається нова, на жаль, тяжка і трагічна дослідницька сторінка – детальне вивчення різноманітних за суттю, проявом, інтенсивністю та тривалістю впливів ще далекої від завершення російсько-української війни на всі сфери життя українського суспільства, його соціальну структуру, інституційні трансформації, економічні спроможності, політичну організацію, а також повсякденне життя громадян. Складовою частиною як інституційного устрою суспільства, так і повсякденного життя громадян є галузь освіти з притаманною їй та постійно відтворюваною освітньою нерівністю. Широкомасштабна війна за своїм потенціалом здатна швидко та на довгий період порушити соціальний порядок і змінити усталені форми соціальної нерівності в суспільстві, зокрема в освіті, нерівномірно розподіляючи стратифіковані негативні ефекти. У сучасній соціології, концептуалізуючи процес поглиблення нерівності в освіті через війну,

використовують підхід визначення та типізації каналів впливу війни, розглядаючи прямі та непрямі канали. За досвідом міжнародних і громадянських війн після завершення Другої світової війни дослідники виділяють сім основних прямих і непрямих каналів впливу війни на освітню нерівність. П'ять основних прямих каналів охоплюють процеси переважно макрорівня, зокрема руйнування освітньої інфраструктури; брак педагогів через переміщення, рекрутинг в армію чи загибель; зменшення державних видатків на освіту; переміщення великої кількості людей; перерозподіл влади та багатства в суспільстві. Два непрямі канали (зростання бідності, переоцінка та зміна пріоритетів щодо освіти в сім'ї; погіршення фізичного та психічного здоров'я дітей, недоїдання, переживання стресу, травми, відчуття незахищеності) радше апелюють до мікропроцесів, спровокованих негативними впливами війни. Канали впливу взаємно посилюють один одного, мають різний рівень значущості залежно від контексту війни, підривають спроможність інститутів освіти та держави надавати освітні послуги та зменшують попит на освіту в окремих домогосподарствах.

Через канали впливу формуються коротко- та довгострокові ефекти на освітні здобутки дітей, які набувають форми стратифікованих освітніх втрат, зменшення сімейних видатків на освіту, а також втрат у майбутніх позитивних доходах дітей тощо. Що довша та інтенсивніша війна, то розмір ефектів стає поступово більшим. У повоєнний період показники освітньої нерівності з невеликою ймовірністю можуть повернутися до довоєнного рівня, особливо якщо війна довготривала.

Повномасштабній війні в Україні потенційно властиві всі канали впливу на освітню нерівність, а непрямі канали потребують окремого емпіричного підтвердження в українському контексті. Оскільки війна може суттєво змінити соціальну структуру суспільства та становище різних соціальних прошарків, негативні ефекти війни нерівномірно розподіляються серед населення, зазвичай накопичуються серед нижчих прошарків суспільства, поглиблюючи освітню нерівність.

Очікується, що для України буде характерна стратифікація освітніх втрат, сконцентрованих серед дітей менш привілейованих соціальних прошарків, а показники моделей залежності освітніх здобутків від соціально-економічних чинників збільшаться, що вказуватиме на поглиблення освітньої нерівності. Окрім цього, одним із припущень є наявність статистично значущого негативного впливу регіональних змінних війни на освітні здобутки. Ми ще далекі від

накопичення емпіричних даних, достатніх для емпіричної перевірки достовірності виокремлених попередніми дослідниками каналів і наслідків впливу війни на освітню нерівність. Проте, маючи в розпорядженні дані PISA за 2018 та 2022 роки, ми вже можемо перевірити, чи змінилася і як саме глибина нерівності освітніх здобутків серед 15-літніх школярів в Україні після початку війни, чому й буде присвячено наступну статтю авторів.

Насамкінець зазначимо, що, окрім дослідження впливу війни на освітню нерівність, перспективним напрямом є вивчення того, чи видозмінює війна і як саме форми класової та освітньої мобільності в суспільстві в післявоєнний період

як щодо абсолютних шансів здійснити мобільність, так і щодо відносних шансів. Ця галузь досліджень може бути релевантною для українського контексту з такими його характеристиками, як широкомасштабність, довготривалість, інтенсивність війни з Росією та її потенціал згодом суттєво змінити соціальну структуру та систему стратифікації українського суспільства. Прикладом може слугувати робота І. Маас (Maas) та Р. Сеттерстена (Settersten), які дослідили зразки мобільності серед німецьких ветеранів Другої світової війни (Maas & Settersten, 1999). Сподіваємося, що відповідні емпіричні дані в майбутньому стануть доступними й вітчизняним дослідникам.

Список використаної літератури

- Бичко, Г., Терещенко, В., Горох, В., Мазорчук, М., Лісова, Т., Вакуленко, Т. (2022). *Звіт про результати другого циклу ЗЗМЯПО 2021 р.: Частина I. Що знають і вміють випускники початкової школи та як змінилася ситуація за три роки*. Український центр оцінювання якості освіти. <https://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2022/08/Velykyj-zvit-SNastyna-I.pdf>
- Бурдье, П., & Пассрон, Ж.-К. (2007). *Воспроизводство: элементы теории системы образования*. Просвещение. <http://bourdieu.name/content/burde-passron-zhan-klod-vosproizvodstvoj-elementy-teorii-sistemy-obra-zovaniya>
- Слово і діло. (2024, 31 травня). Майже 30% населення України живе за межею бідності – Світовий банк. <https://www.slovoidilo.ua/2024/05/31/novyna/ekonomika/majzhe-30-naselennya-ukrayiny-zhyve-mezheyu-bidnosti-svitovyj-bank>
- Національний звіт за результатами міжнародного дослідження якості освіти PISA-2018. (2019). (М. Мазорчук (осн. автор), Т. Вакуленко, В. Терещенко, Г. Бичко, К. Шумова, С. Раков, В. Горох та ін.). Український центр оцінювання якості освіти. https://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2019/12/PISA_2018_Report_UKR.pdf
- Національний звіт за результатами міжнародного дослідження якості освіти PISA-2022. (2023). (Г. Бичко (осн. автор), Т. Вакуленко, Т. Лісова, М. Мазорчук, В. Терещенко, С. Раков, В. Горох та ін.; В. Терещенко та І. Клименко, ред.). Український центр оцінювання якості освіти. https://osvita.ua/doc/files/news/907/90711/PISA-2022_Nacionalnij_zvit_povnij.pdf
- Оксамитна, С. (2011). *Міжгенераційна класова та освітня мобільність*. НаУКМА.
- Оксамитна, С. (2014). Експансія вищої освіти та нерівність освітніх можливостей. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*, 4(25), 6–13. https://sociology.knu.ua/sites/default/files/newsfiles/akt_prob25.pdf
- Оксамитна, С. (2015). Тип школи та місце проживання як чинники диференціації результатів зовнішнього незалежного оцінювання. *Грани*, 5(121), 46–52. <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/202/188>
- Оксамитна, С., & Хоменко, Л. (2017). Освітня нерівність в українському суспільстві: соціальні детермінанти освітніх переходів. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, 196, 13–18. <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/17b40bad-8bd7-480f-9c1e-c21e49dcca5e>
- Опендабот. (2024, 5 серпня). Смертність в Україні утрічі перевищує народжуваність у 2024 році. <https://opendatabot.ua/analytics/birth-death-2024-6>
- Павленко, В., & Дроздова, Є. (2024). Через війну понад 25% українських дітей позбавлені повноцінної шкільної освіти. <https://texty.org.ua/projects/112433/chez-vijnu-ponad-25-ukrayinskyh-ditej-pozbavleni-povnocinnoyi-shkilnoyi-osvity/>
- Самохін, І., & Когут, І. (2017). Соціально-економічні фактори у нерівності результатів навчання у середній школі. <https://cedos.org.ua/researches/sotsialno-ekonomichni-factory-unerivnosti-rezultativ-navchannia-u-serednii-shkoli/>
- Akbulut-Yuksel, M. (2014). Children of war: the long-run effects of large-scale physical destruction and warfare on children. *Journal of Human Resources*, 49(3), 634–662. <https://doi.org/10.1353/jhr.2014.0021>
- Angrist, N., De Barros, A., Bhula, R., Chakera, S., Cumiskey, C., DeStefano, J., Floretta, J., Kaffenberger, M., Piper, B., & Stern, J. (2021). Building back better to avert a learning catastrophe: Estimating learning loss from COVID-19 school shutdowns in Africa and facilitating short-term and long-term learning recovery. *International Journal of Educational Development*, 84, 102397. <https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2021.102397>
- Bircan, C., Brück, T., & Vothknecht, M. (2010). Violent conflict and inequality. *DIW Berlin Discussion Paper*, 1013. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1639826>
- Bourdieu, P. (1986). The Forms of Capital. In J. Richardson (Ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (pp. 241–258). <http://www.socialcapitalgateway.org/content/paper/bourdieu-p-1986-formscapital-richardson-j-handbook-theory-and-research-sociology-educ>
- Collier, P., & Hoeffler, A. (2004). Greed and grievance in civil war. *Oxford Economic Papers*, 56(4), 563–595. <http://www.jstor.org/stable/3488799>
- De Groot, A. D. (1948). The effects of war upon the intelligence of youth. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 43(3), 311–317. <https://doi.org/10.1037/h0059609>
- De Groot, A. D. (1951). War and the intelligence of youth. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 46(4), 596–597. <https://doi.org/10.1037/h0057014>
- Eder, C. (2014). Displacement and education of the next generation: evidence from Bosnia and Herzegovina. *IZA Journal of Labor & Development*, 3(12). <https://doi.org/10.1186/2193-9020-3-12>
- Efendic, A., Kovač, D., & Shapiro, J. N. (2022). Exposure to conflict, migrations and long-run education and income inequality: evidence from Bosnia and Herzegovina. *Leibniz-Institut für Wirtschaftsforschung Halle (IWH), Halle (Saale), IWH Discussion Papers*, 11/2022. <https://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:gbv:3:2-869153>
- Engzell, P., Frey, A., & Verhagen, M. (2021). Learning inequality during the Covid-19 pandemic. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 118(17). <https://doi.org/10.1073/pnas.2022376118>

- Fearon, J. D., & Laitin, D. D. (2003). Ethnicity, insurgency, and civil war. *The American Political Science Review*, 97(1), 75–90. <http://www.jstor.org/stable/3118222>
- Hevia, F. J., Vergara-Lope, S., Velásquez-Durán, A., & Calderón, D. (2021). Estimation of the fundamental learning loss and learning poverty related to Covid-19 pandemic in Mexico. *International Journal of Educational Development*, 102515. <https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2021.102515>
- Ichino, A., & Winter-Ebmer, R. (2004). The long-run educational cost of World War II. *Journal of Labor Economics*, 22(1), 57–87. <https://doi.org/10.1086/380403>
- Justino, P. (2012). War and poverty. *IDS Working Papers*, 2012(391), 1–29. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/j.2040-0209.2012.00391.x>
- Justino, P. (2016). Supply and demand restrictions to education in conflict-affected countries: New research and future agendas. *International Journal of Educational Development*, 47, 76–85. <https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2016.01.002>
- Kesternich, I., Siflinger, B., Smith, J. P., & Winter, J. K. (2014). The effects of World War II on economic and health outcomes across Europe. *The Review of Economics and Statistics*, 96(1), 103–118. https://doi.org/10.1162/REST_a_00353
- Lai, B., & Thyne, C. (2007). The effect of civil war on education, 1980–97. *Journal of Peace Research*, 44(3), 277–292. <https://doi.org/10.1177/0022343307076631>
- Maas, I., & Settersten, R. A. (1999). Military service during wartime: effects on men's occupational trajectories and later economic well-being. *European Sociological Review*, 15(2), 213–232. <http://www.jstor.org/stable/522501>
- Moscoviz, L., & Evans, D. K. (2022). Learning loss and student dropouts during the Covid-19 pandemic: a review of the evidence two years after schools shut down. *CGD Working Paper 609*. Washington, D. C.: Center for Global Development. <https://www.cgdev.org/publication/learning-loss-and-student-dropouts-during-covid-19-pandemic-review-evidence-two-years>
- Oksamytna, S. (2020). Education in Transition: Structure, Expansion and Inequality. In A. Veira-Ramos, T. Liubyva, & E. Golovakha (Eds.), *Ukraine in Transformation. From Soviet Republic to European Society* (pp. 91–122). Palgrave Macmillan.
- Omoeva, C., & Buckner, E. (2015). Does horizontal education inequality lead to violent conflict? A global analysis. *Education Policy and Data Center, UNICEF*. <http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.15540.14727>
- Omoeva, C., Hatch, R., & Moussa, W. (2016). The effects of armed conflict on educational attainment and inequality. *Education Policy and Data Center*. <https://www.semanticscholar.org/paper/The-Effects-of-Armed-Conflict-on-Educational-and-Omoeva-Hatch/d5f8946fd9aa5b6ce58c907047d6a8611b0b231d>
- Østby, G. (2008). Polarization, horizontal inequalities and violent civil conflict. *Journal of Peace Research*, 45(2), 143–162. <http://www.jstor.org/stable/27640647>
- Shemyakina, O. (2011). The effect of armed conflict on accumulation of schooling: results from Tajikistan. *Journal of Development Economics*, 95, 186–200. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2010.05.002>
- UNESCO Institute for Statistics. (2011). *The quantitative impact of conflict on education*. Montreal, Quebec: UNESCO Institute for Statistics. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000214576.locale=en>
- United Nations. (2023). Ukraine: rapid damage and needs assessment. <https://ukraine.un.org/en/224376-ukraine-rapid-damage-and-needs-assessment>

References

- Akbulut-Yuksel, M. (2014). Children of war: the long-run effects of large-scale physical destruction and warfare on children. *Journal of Human Resources*, 49(3), 634–662. <https://doi.org/10.1353/jhr.2014.0021>
- Angrist, N., De Barros, A., Bhula, R., Chakera, S., Cumiskey, C., DeStefano, J., Floretta, J., Kaffenberger, M., Piper, B., & Stern, J. (2021). Building back better to avert a learning catastrophe: Estimating learning loss from COVID-19 school shutdowns in Africa and facilitating short-term and long-term learning recovery. *International Journal of Educational Development*, 84, 102397. <https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2021.102397>
- Bircan, C., Brück, T., & Vothknecht, M. (2010). Violent conflict and inequality. *DIW Berlin Discussion Paper*, 1013. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1639826>
- Bourdieu, P. (1986). The Forms of Capital. In J. Richardson (Ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (pp. 241–258). <http://www.socialcapitalgateway.org/content/paper/bourdieu-p-1986-formscapital-richardson-j-handbook-theory-and-research-sociology-educ>
- Bourdieu, P., & Passeron, J.-C. (2007). *Reproduction: Elements for a Theory of the Educational System*. Prosveshchenye. [http://bourdieu.name/content/burde-passron-zhan-klodvosproizvodstvoj-elementy-teorii-sistemy-obra-zovanija\[in-Russian\]](http://bourdieu.name/content/burde-passron-zhan-klodvosproizvodstvoj-elementy-teorii-sistemy-obra-zovanija[in-Russian])
- Bychko, H., Tereshchenko, V., Horokh, V., Mazorchuk, M., Lisova, T., & Vakulenko, T. (2022). *Zvit pro rezultaty druhoho tsykladu ZZMIaPO 2021 r.: Chastyna I. Shcho znaiut i vmiiut vypusknkyk pochatkovoi shkoly ta yak zmynylasia sytuatsiia za try roky*. Ukrainian Center for Educational Quality Assessment. [https://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2022/08/Velykyj-zvit-CHastyna-I.pdf\[in-Ukrainian\]](https://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2022/08/Velykyj-zvit-CHastyna-I.pdf[in-Ukrainian])
- Collier, P., & Hoeffler, A. (2004). Greed and grievance in civil war. *Oxford Economic Papers*, 56(4), 563–595. <http://www.jstor.org/stable/3488799>
- De Groot, A. D. (1948). The effects of war upon the intelligence of youth. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 43(3), 311–317. <https://doi.org/10.1037/h0059609>
- De Groot, A. D. (1951). War and the intelligence of youth. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 46(4), 596–597. <https://doi.org/10.1037/h0057014>
- Eder, C. (2014). Displacement and education of the next generation: evidence from Bosnia and Herzegovina. *IZA Journal of Labor & Development*, 3(12). <https://doi.org/10.1186/2193-9020-3-12>
- Efendic, A., Kovač, D., & Shapiro, J. N. (2022). Exposure to conflict, migrations and long-run education and income inequality: evidence from Bosnia and Herzegovina. *Leibniz-Institut für Wirtschaftsforschung Halle (IWH), Halle (Saale), IWH Discussion Papers*, 11/2022. <https://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:gbv:3:2-869153>
- Engzell, P., Frey, A., & Verhagen, M. (2021). Learning inequality during the Covid-19 pandemic. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 118(17). <https://doi.org/10.1073/pnas.2023761118>
- Fearon, J. D., & Laitin, D. D. (2003). Ethnicity, insurgency, and civil war. *The American Political Science Review*, 97(1), 75–90. <http://www.jstor.org/stable/3118222>
- Hevia, F. J., Vergara-Lope, S., Velásquez-Durán, A., & Calderón, D. (2021). Estimation of the fundamental learning loss and learning poverty related to Covid-19 pandemic in Mexico. *International Journal of Educational Development*, 102515. <https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2021.102515>
- Ichino, A., & Winter-Ebmer, R. (2004). The long-run educational cost of World War II. *Journal of Labor Economics*, 22(1), 57–87. <https://doi.org/10.1086/380403>
- Justino, P. (2012). War and poverty. *IDS Working Papers*, 2012(391), 1–29. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/j.2040-0209.2012.00391.x>

- Justino, P. (2016). Supply and demand restrictions to education in conflict-affected countries: New research and future agendas. *International Journal of Educational Development*, 47, 76–85. <https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2016.01.002>
- Kesternich, I., Siflinger, B., Smith, J. P., & Winter, J. K. (2014). The effects of World War II on economic and health outcomes across Europe. *The Review of Economics and Statistics*, 96(1), 103–118. https://doi.org/10.1162/REST_a_00353
- Lai, B., & Thyne, C. (2007). The effect of civil war on education, 1980-97. *Journal of Peace Research*, 44(3), 277–292. <https://doi.org/10.1177/0022343307076631>
- Maas, I., & Settersten, R. A. (1999). Military service during wartime: effects on men's occupational trajectories and later economic well-being. *European Sociological Review*, 15(2), 213–232. <http://www.jstor.org/stable/522501>
- Moscoviz, L., & Evans, D. K. (2022). Learning loss and student dropouts during the Covid-19 pandemic: a review of the evidence two years after schools shut down. *CGD Working Paper 609*. Washington, D. C.: Center for Global Development. <https://www.cgdev.org/publication/learning-loss-and-student-dropouts-during-covid-19-pandemic-review-evidence-two-years>
- Natsionalnyi zvit za rezultaty mizhnarodnoho doslidzhennia yakosti osvity PISA-2018. (2019). (M. Mazorchuk, T. Vakulenko, V. Tereshchenko, H. Bychko, K. Shumova, S. Rakov, V. Horokh et al.). Ukrainian Center for Educational Quality Assessment. https://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2019/12/PISA_2018_Report_UKR.pdf [in Ukrainian].
- Natsionalnyi zvit za rezultaty mizhnarodnoho doslidzhennia yakosti osvity PISA-2022. (2023). (H. Bychko, T. Vakulenko, T. Lisova, M. Mazorchuk, V. Tereshchenko, S. Rakov, V. Horokh et al.; V. Tereshchenko & I. Klymenko, Eds.). Ukrainian Center for Educational Quality Assessment. https://osvita.ua/doc/files/news/907/90711/PISA-2022_Nacionalnij_zvit_povnij.pdf [in Ukrainian].
- Oksamytna, S. (2011). *Mizhgeneratsiina klasova ta osvitnia mobilnist* [Intergenerational class and educational mobility]. NaUKMA [in Ukrainian].
- Oksamytna, S. (2014). Ekspansii vyshchoi osvity ta nerivnist osvitnikh mozhyvosti. *Actual Problems of Sociology, Psychology, Pedagogy*, 4(25), 6–13. https://sociology.knu.ua/sites/default/files/newsfiles/akt_prob25.pdf [in Ukrainian].
- Oksamytna, S. (2015). School type and residence as factors of differentiation the external independent evaluation results. *Grani*, 5(121), 46–52. <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/202/188> [in Ukrainian].
- Oksamytna, S. (2020). Education in Transition: Structure, Expansion and Inequality. In A. Veira-Ramos, T. Liubyva, & E. Golovakha (Eds.), *Ukraine in Transformation. From Soviet Republic to European Society* (pp. 91–122). Palgrave Macmillan.
- Oksamytna, S., & Khomenko, L. (2017). Educational inequality in Ukrainian society: social determinants of educational transitions. *NaUKMA Research Papers. Sociology*, 196, 13–18. <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/17b40bad-8bd7-480f-9c1e-c21e49dcca5e> [in Ukrainian].
- Omoeva, C., & Buckner, E. (2015). Does horizontal education inequality lead to violent conflict? A global analysis. *Education Policy and Data Center, UNICEF*. <http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.15540.14727>
- Omoeva, C., Hatch, R., & Moussa, W. (2016). The effects of armed conflict on educational attainment and inequality. *Education Policy and Data Center*. <https://www.semanticscholar.org/paper/The-Effects-of-Armed-Conflict-on-Educational-and-Omoeva-Hatch/d5f8946fd9aa5b6ce58c907047d6a8611b0b231d>
- Opendabot. (2024, August 5). Smertnist v Ukraini utrychi perevyschuie narodzhuvanist u 2024 rotsi. <https://opendatabot.ua/analytics/birth-death-2024-6> [in Ukrainian].
- Østby, G. (2008). Polarization, horizontal inequalities and violent civil conflict. *Journal of Peace Research*, 45(2), 143–162. <http://www.jstor.org/stable/27640647>
- Pavlenko, V., & Drozdova, Ye. (2024). Cherez viinu ponad 25% ukraïnskykh ditei pozbavleni povnotsinnoi shkilnoi osvity. <https://texty.org.ua/projects/112433/cherez-vijnu-ponad-25-ukraïnskykh-ditej-pozbavleni-povnocinnoyi-shkilnoyi-osvity/> [in Ukrainian].
- Samokhin, I., & Kohut, I. (2017). Sotsialno-ekonomichni faktory u nerivnosti rezultativ navchannia u serednii shkoli. <https://cedos.org.ua/researches/sotsialno-ekonomichni-faktory-u-nerivnosti-rezultativ-navchannia-u-serednii-shkoli/> [in Ukrainian].
- Shemyakina, O. (2011). The effect of armed conflict on accumulation of schooling: results from Tajikistan. *Journal of Development Economics*, 95, 186–200. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2010.05.002>
- Slovo i dilo. (2024, May 31). Maizhe 30% naseleennia Ukrainy zhyve za mezheiu bidnosti – Svitovyi bank. <https://www.slovoidilo.ua/2024/05/31/novyna/ekonomika/majzhe-30-naseleennya-ukrayiny-zhyve-mezheiu-bidnosti-svitovyy-bank> [in Ukrainian].
- UNESCO Institute for Statistics. (2011). *The quantitative impact of conflict on education*. Montreal, Quebec: UNESCO Institute for Statistics. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000214576.locale=en>
- United Nations. (2023). Ukraine: rapid damage and needs assessment. <https://ukraine.un.org/en/224376-ukraine-rapid-damage-and-needs-assessment>

Artem Zakotiuk, Svitlana Oksamytna

MAIN CHANNELS AND CONSEQUENCES OF THE INFLUENCE OF WAR ON EDUCATIONAL INEQUALITY IN SOCIETY

Abstract

A new, difficult and tragic research page is opening in domestic sociology – a detailed study of the effects of the Russian-Ukrainian war on all spheres of life of Ukrainian society, its social structure, institutional transformations, economic capabilities, political organization, as well as the daily life of citizens. An integral component of both the institutional structure of society and the everyday life of citizens is the sphere of education with its inherent and constantly reproduced educational inequality. A large-scale war has the potential to quickly and for a long period of time disrupt social order and change established patterns of social inequality in society, particularly in education, unevenly distributing stratified negative effects. With the beginning of large-scale hostilities, the educational infrastructure of Ukraine has suffered almost the greatest destruction since the Second World War. Schools and preschool education institutions have suffered the greatest damage and destruction. A large number of families with their children have been forced to move internally or externally, thus temporarily interrupting the opportunities for children's education. The article summarizes the results of research in various countries that have experienced short or long-term periods of international or civil wars, which made it possible to identify the main channels of the war's impact on educational inequality and the corresponding short- and long-term effects of the war. Seven main direct and indirect channels of the war's impact on educational inequality have been identified, including the destruction of educational infrastructure; lack of teachers due to internal and external displacement, recruitment into the army or death; reduction of state expenditures on education; movement of a large number of adults and children; redistribution of power and wealth in society; the growth of poverty, the reassessment and change of priorities regarding education within the family; deterioration of children's physical and mental health, malnutrition, stress, trauma, feeling of insecurity. Short- and long-term effects on the educational achievements of children are formed through channels of influence, which take the form of stratified educational losses, a decrease in family expenditures on education, as well as losses in the future lifetime income of individuals.

Keywords: social inequality, educational inequality, educational losses, war, channels of influence, effects of war, gender differentiation of effects.

Матеріал надійшов 08.08.2024

Закотюк Артем – магістр соціології, Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Zakotiuk Artem – MA in Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy
artem.zakotiuk@ukma.edu.ua

Оксамитна Світлана – докторка соціологічних наук, професорка кафедри соціології
Національного університету «Києво-Могилянська академія»
Oksamytna Svitlana – Doctor of Sciences in Sociology, Professor at the Department of Sociology,
National University of Kyiv-Mohyla Academy
<https://orcid.org/0000-0002-2403-6337>
oksamyt@ukma.edu.ua

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)